

diskussionen kring kungliga affärer, utan den uppmuntrar även läsaren till att ifrågasätta den egna delaktigheten i utformningen av dessa skandaler.

Miriam Rönnqvist, Åbo

Pathways: Exploring the Routes of a Movement Heritage. Daniel Svensson, Katarina Saltzman och Sverker Sörlin (red.). White Horse Press, Winwick UK 2022, 341 s., ill. ISBN 978-91-912186-55-6.

Sverige kantas av vandringsleder. Från Skåneleden i söder till Kungsleden i norr breder de ut sig, inte sällan utformade för att genomkorsa ett visst landskap (det finns fler än tio landskapsleder, som i flera fall är sammanlänkade). Varje led har en historia, men *är* också historia. En del av stigarna har trampats upp under århundraden, även om de först i modern tid sammanfogats till vandringsvänliga och tydligt markerade leder. Vandringsleder är inbäddade i landskapet, men också skapade av människors händer – eller snarare fötter. Via kartor, skyltar, broschyrer och böcker införlivas rekreativt landskapet i en vidare kulturell sfär – och kan därför också betraktas som en form av kulturarv.

Den fysiska rörelsens landskap är underutforskat inom kulturarvsstudier. Det menar Daniel Svensson, Katarina Saltzman och Sverker Sörlin, som tillsammans redigerat antologin *Pathways: Exploring the Routes of a Movement Heritage*. Därmed har de lämnat ett viktigt bidrag till studiet av stigarnas och vandringens kulturgeografi. Mer specifikt talar redaktörerna om stigar som *den vardagliga rörelsens kulturarv* ("the heritage of vernacular mobility", s. 9).

Samtliga bidrag i denna antologi rör sig på ett eller annat sätt mellan dåtid och nutid, även om de temporala dimensionerna ges

olika betydelse och tyngd. Några av kapitlen är utpräglat historiska. Paul Readman, Ben Anderson samt Claire Hickman och Glen O'Hara bidrar exempelvis med inblickar i hur en engelsk motsvarighet till allemansrätten, *rights of way*, tagit form (Anderson jämför dessutom den engelska kampen för tillgång till landskapet med Österrike). Utmärkande för lagstiftningen i England och Wales är att den till skillnad från exempelvis Skottland och Sverige inte ger rätt att ströva i skog och mark hur som helst, utan begränsas till allmänhetens rätt att använda vissa stigar eller leder. Vilka som omfattas regleras av deras historiska användningsområde. Därmed får stigarnas historia inte enbart en kulturell dimension, utan också en juridisk. Både Readman och Anderson visar att systemet av vandringsleder är resultatet av en kamp för rätten att ta del av landskapet, där markägares intressen ställts mot friluftsfolkets.

Andra bidrag i volymen betonar stigarna som nutida kulturarv. Stefano Morosini redovisar försöket att skapa en digital historisk guide till ett område i de italienska Alperna, med information om striderna mellan Italien och Österrike under första världskriget. Folkloristen Susanne Österlund-Pötzsch undersöker hur narrativa element införlivas i en vandringsled på Åland medan industri-designern Petra Lilja reflekterar kring samspillet mellan vandring och materia i en studie av mineralvandringar i Limhamns gamla kalkbrott.

Utrymmet i denna recension ger inte möjlighet att referera samtliga bokens 16 kapitel. Ett bidrag som sticker ut är Finn Arne Jørgensens djupdykning i digitala miljöer. Kan stigar i datorspel verkligen sägas tillhöra ett kulturarv? Jørgensen argumenterar med emfas för att så är fallet: även virtuella vandringsleder fylls med mening och historia av användarna. Genom att kartlägga tre sådana virtuella miljöer, två "vandringssimulatorer" samt det populära action-äventyret *Red Dead Redemption 2* visar han på spänningsfältet

mellan frihet och styrning i virtuella världar, och stigarnas narrativa betydelse.

Den digitala miljön kontrasterar mot det fysiska landskapets betydelse, som betonas i flera av de andra bidragen. Tack vare en stor geografisk bredd – här medverkar forskare från länder som Indien, Israel och Storbritannien – får vi bekanta oss med en uppsjö geografiska och kulturella kontexter. Att redaktörerna har sin bas i Sverige lyser inte igenom, tvärtom är anslaget i bästa mening internationellt.

Stigar tycks ha en märklig förmåga att sätta människors fantasi i rörelse. De bjuder också in till metaforer av olika slag. Det är frestande att jämföra forskning, liksom livet självt, med en vandring. I bokens introduktion talar redaktörerna även om bokens disposition som en vandring längs en stig. Bildspråket är ofta vackert och tankeväckande, men har samtidigt en tendens att fördunkla den analytiska precisionen. Begrepp som rörelse, stigar och landskap används i antologins olika bidrag både i konkret och överförd betydelse. Mest övertygande blir de kapitel som har tydlig empirisk förankring, därför att resultaten då också ger substans åt det teoretiska ramverket. Mer problematiskt blir det när författarna i de olika bidragen fokuserar på upplevelser och erfarenheter av vandringar, eftersom generaliserbarheten i flera fall blir otydlig. Hur en stig eller konstvandring *kan* uppfattas enligt en landskapsarkitekt eller forskare, säger inte så mycket om hur den faktiskt upplevs.

Ett återkommande tema i antologins olika bidrag rör det vi skulle kunna kalla stigarnas fyrdimensionella karaktär, det vill säga deras utsträckning inte bara i rummet utan också i tiden. I bokens inledning skriver redaktörerna att en stig per definition förutsätter ett förflutet ("By definition, a path requires a past", s. 2). Här framstår stigarna som skapelser av generationer av fötter eller klövar, som långsamt och mödosamt skapat beständiga avtryck i landskapet. Denna bild motsägs emellertid till viss del av de exempel

som presenteras i antologins empiriska bidrag, som i flera fall behandlar skapandet av nya vandringsleder.

Tematiken behandlas även i bokens förord, skrivet av den brittiske antropologen Tim Ingold, som talar om "laminering". Enligt Ingold är *heritage* en process som berövar platser eller föremål på liv, som gör dem till objekt för människor i nuet. Denna negativa syn på kulturarvet kontrasteras mot flera av bokens övriga kapitel som tvärtom framhåller kreativa eller levande aspekter av stigarnas kulturarv.

Genom kulturarvsperspektivet riktas blicken mot skärningspunkten mellan nuet och det förflutna. Flera av antologins bidrag diskuterar på ett förtjänstfullt sätt stigarnas historia, men vi blir också varse utmaningarna när det gäller att finna lämpligt källmaterial för att studera denna historia. Om stigar skapats av "alla och ingen" (för att citera poeten Lars Gustafsson) så står vi kvar med frågan hur vi ska finna spår efter dem i arkiven. Kanske är detta ett av skälen till att så många av antologins bidrag behandlar det aktiva och medvetna skapandet av kulturarv, snarare än den spontana eller historiska tillblivelsen. Detta är en metodutmaning som jag gärna hade sett utförigare resonemang kring.

En annan tematik som inte utvecklas är olika sätt att röra sig. Även om flera olika funktioner undersöks (vandringar för konst, historia och minne, naturkunskap, religion osv.) så är det konsekvent just vandring som står i centrum. Men stigar används också i andra syften: av ryttare exempelvis, eller löpare. Löpningens betydelse för stigarnas kulturarv är en aspekt som hade förtjänat ytterligare uppmärksamhet, eftersom den också involverar en idrottslig dimension. I takt med att traillopning vuxit i popularitet ställs stigar och vandringsleder inför nya utmaningar och möjligheter. Det finns ekonomiska och hälsomässiga fördelar om landskapet används av fler. Men vad händer när söndagsflanörer ska samsas med ultralöpare på vandringslederna?

Hur påverkas känslig miljö i nationalparker och naturreservat när tusentals fötter springer fram i samband med fjällmaraton? Kanske är detta frågor som förtjänar att undersökas vidare i framtida forskningsprojekt. I så fall finns både teoretisk och metodologisk inspiration att hämta i denna volym.

Vetenskapliga antologier löper alltid risk att bli spretiga produkter och det gäller särskilt när ansatsen är tvärvetenskaplig. Även om vi i denna bok rör oss över stora geografiska avstånd och ämnestraditioner har redaktörerna lyckats väl med att integrera antologins grundläggande perspektiv: rörelse, kulturarv, temporalitet. Den röda tråden löper tydligt genom de olika kapitlen. Sammanfattningsvis är det här en perspektivrik antologi som pekar fram nya spår i terrängen. Boken förtjänar att läsas av alla som intresserar sig för förhållandet mellan tid och rum i fotvandringens kulturella landskap.

Björn Lundberg, Lund

Maria Löfgren: *Trädgårdsmästarens orangeri. Om växternas övervintringshus*. Appell Förlag, Stockholm 2023. 325 s., ill. ISBN 978-988152-7-6.

Trädgårdshistoria är ett mångvetenskapligt ämne vars utövare kommer från olika bakgrunder och discipliner. Fältet är för närvarande ett ovanligt vitalt forskningsområde och en strid ström av avhandlingar, böcker och artiklar publiceras, vilka behandlar skilda aspekter av trädgårdsodlingens kulturhistoria i vid mening. Det finns uppenbarligen otaliga infallsvinklar och perspektiv att belysa mera ingående, exempelvis odlingsväxternas historia, trädgårdskulturens arkitektoniska utformning och trädgårdsmästarnas yrkesroller. I många sammanhang kan man se fysiska spår av äldre trädgårdshistoria, det gäller inte minst i bevarade byggnader. Det är ett ämne som Maria Löfgren, hortonom,

trädgårdsmästare och trädgårdshistoriker, tagit sig an i denna bok om växternas övervintringshus. Vid slott och herrgårdar kan man fortfarande se bibehållna orangerier från 1700- och 1800-talen, ibland till och med ännu äldre. De tjänade i äldre tid som övervintringshus för fruktträd, stora suckulenter och andra träd som sommartid kunde härbergas i stora urnor eller tunnor i parker och trädgårdar.

En fascinerande aspekt är att man i orangerierna en gång i tiden även odlade sydfrukter, främst citrusfrukter som pomeranser, citroner och apelsiner, vilka användes i hushållet, något som också bevarade hushållsböcker och receptsamlingar bär vittnesmål om. Det äldsta belägget för uppförandet av ett särskilt hus för frostkänsliga fruktträd är det hus som Erik XIV avsåg att bygga i Kungsträdgården. Där skulle odlas muskateller (det vill säga vindruvor) och pomeranser. Huset började uppföras 1566, men inbördes strider mellan bröderna ledde till att Erik avsattes. Om pomeranshuset verkligen kom till stånd är oklart. Löfgren antar att det sannolikt förblev en dröm som aldrig realiserades. Först på 1640-talet byggdes i Kungsträdgården en särskild byggnad för att övervintra frostkänsliga växter. Den kallades pomeranskällaren och i en förteckning från 1648 uppges att där förvarades tio lagerbärsträd, elva fikonsträd, ett persikotråd och tolv valnötsträd samt åtskilliga kryddörter, men inga citrusfrukter. Men med en av drottning Kristina inkallad fransk trädgårdsmästare, André Mollet, följde också apelsin- och citronträd, granatäppelträd med flera arter, som alla behövde vinterförvaras frostfritt. Åren 1689–1691 uppfördes ett särskilt pomeranshus i Kungsträdgården, som finns avbildat i Dahlberghs *Suecica antiqua et hodierna*.

Även på adliga gods började man på 1600-talet inrätta särskilda vinterförvaringshus för sydliga fruktträd. Vid Tidö slott byggdes exempelvis på 1630–40-talet ett så kallat örtehus vari övervintrades citron, fikon, lager,